

<https://doi.org/10.15407/np.76.009>

УДК 930.253:[621.311.25.039.586(477.41-21)“1986”:658.588.2]:001-057.4(477)

Андрій Шаповал,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
директор Інституту архівознавства,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, 01033, Київ, Україна

e-mail: shai196@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1188-5142>

Scopus Author ID: 57224568766

Ірина Кіржаєва,

науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, 01033, Київ, Україна

e-mail: irkir@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0147-8711>

Анжела Майстренко,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, 01033, Київ, Україна

e-mail: a_maistrenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1303-9214>

**УЧАСТЬ ВЧЕНИХ УКРАЇНИ У ЛІКВІДАЦІЇ
НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС
(ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ)**

Мета роботи. Розглянути документи щодо участі вчених України у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, які відклалися у фондах особового походження українських науковців в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. На основі аналізу цього архівного ресурсу висвітлити діяльність вчених Національної академії наук України у ліквідації аварії на ЧАЕС та її наслідків. Методологія праці базується на застосуванні прин-

ципів історизму, всебічності й комплексності та джерелознавчого, архівознавчого, хронологічного, порівняльного, біографічного і просопографічного методів дослідження. Наукова новизна полягає у тому, що вперше до наукового обігу введено архівні документи з фондів особового походження Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які розкривають участь українських вчених у ліквідації аварії на ЧАЕС та її наслідків. Представлені документи проаналізовано як джерельне підґрунтя для відображення діяльності співробітників і науковців Національної академії наук України з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Висновки. В особових архівних фондах провідних українських вчених в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського відклався значний комплекс документів, вивчення якого дає змогу розширити знання про участь співробітників і науковців Національної академії наук України у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та їхню діяльність з мінімізації наслідків цієї катастрофи. Документи в архівах академіків НАН України Б. Є. Патона, Ф. С. Бабичева, В. Г. Бар'яхтара, А. М. Гродзинського, К. М. Ситника та інших вчених, які входили до складу Оперативної та Постійно діючої комісії при Президії НАН України з питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, висвітлюють активну участь працівників українських академічних установ у першочергових заходах із подолання наслідків Чорнобильської трагедії. Результати наукових досліджень, аналітичні записки, пропозиції, наукові праці, відповіді на анкети, підготовлені українськими вченими, містять інформацію про причини аварії на ЧАЕС, стан і динаміку поширення радіоактивного забруднення навколишнього середовища, завдану шкоду довкіллю та трагічні наслідки, висновки і рекомендації щодо їх ліквідації, відображають жертвні зусилля й системну багаторічну діяльність вчених НАН України у співпраці з науковцями Європи та світу щодо ліквідації наслідків і вирішення проблем, спричинених аварією на Чорнобильській АЕС.

Ключові слова: аварія на Чорнобильській АЕС, архівні документи, Національна академія наук України, Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Актуальність дослідження. Сорок років відділяє людство від 26 квітня 1986 р., коли сталася аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, що переросла в екологічну та гуманітарну катастрофу планетарного масштабу. Українське суспільство

зацікавлене у повній та об'єктивній інформації про причини Чорнобильської трагедії, події та процеси, породжені та дотичні до неї, для їх усебічного осмислення та подолання наслідків найбільшої у світі техногенної катастрофи.

Важливу роль у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та подоланні її наслідків відіграли співробітники і вчені науково-дослідних установ Національної академії наук України (далі – НАН України), які проводили моніторинг та аналіз стану радіоактивного забруднення довколишнього середовища, спричиненого аварією, розробляли рекомендації та брали дієву участь у заходах, спрямованих на ліквідацію або мінімізацію наслідків катастрофи. Правдиве та всебічне відображення діяльності українських вчених з вирішення проблем, що виникли внаслідок Чорнобильської трагедії, потребує комплексного вивчення джерел і введення до наукового обігу нового, раніше не дослідженого архівного ресурсу. В особових фондах видатних вчених України, що зберігаються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), містяться документи, аналіз яких дає змогу висвітлити нові грані системної та ефективної діяльності вчених НАН України у вирішенні проблем Чорнобильської катастрофи.

Аналіз досліджень і публікацій. У великому масиві публікацій, що стосуються Чорнобильської трагедії¹, є й низка наукових досліджень, у яких відображено участь українських вчених у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Серед них – ґрунтовні праці доктора історичних наук Н. П. Барановської [1–3], яка виступила й автором розділу з досліджуваної проблеми у ювілейному виданні про НАН України [6], та доктора технічних наук, члена-кореспондента НАН України Б. М. Малиновського [5], у яких досить широко висвітлено діяльність працівників українських академічних установ щодо вирішення проблем Чорнобильської катастрофи.

Однак у наявних науковій літературі не використано інформаційний ресурс, який міститься у документах особових фондів

¹ Чорнобиль – трагедія народу. Бібліографічні матеріали / упоряд. М. І. Махмурова. Чернівці, 2018. URL: http://e-cat.scilib.chnu.edu.ua/reslib/elib/bib_ed_scilib/25.pdf (дата звернення: 25.08.2025).

провідних українських учених в ІА НБУВ, що й обумовило написання пропонованої праці.

Метою дослідження є представлення документів із фондів особового походження ІА НБУВ та відображення на основі їх аналізу діяльності співробітників і науковців НАН України щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Виклад основного матеріалу. В особових фондах вчених України, що відклалися в ІА НБУВ, зокрема академіків НАН України Ф. С. Бабичева (ф. 57), В. Г. Бар'яхтара (ф. 488), Є. Г. Гончарука (ф. 353), А. М. Гродзинського (ф. 371), О. М. Онищенко (ф. 362), Б. Є. Патона (ф. 35), К. М. Ситника (ф. 170) Б. Б. Тимофєєва (ф. 322) і А. П. Шпака (ф. 396), зберігається значний комплекс документів, що стосується участі співробітників і науковців НАН України у ліквідації аварії на ЧАЕС та її наслідків. У ньому представлені: маршрутний лист робіт з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС; наукові праці, зокрема колективна монографія, наукові та науково-популярні статті; інтерв'ю вчених і дослідників наслідків Чорнобильської катастрофи; довідки, аналітичні та доповідні записки з аналізом наслідків, пов'язаних із Чорнобильською трагедією, пропозиції щодо їх ліквідації; підсумки опитування провідних вчених України щодо подальшого розвитку ядерної енергетики та радіаційного захисту в Україні; посвідчення учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС; накази, розпорядження про призначення на посади, нагородження та виплату грошової винагороди за участь у ліквідації наслідків аварії; сертифікати, подяки, дипломи, почесні грамоти за участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; фотодокументи тощо. Наявний архівний ресурс вміщує відомості, які розширюють знання про діяльність працівників НАН України з ліквідації аварії на ЧАЕС та її наслідків.

Вчені України розпочали вирішувати питання ліквідації та мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС практично з 26 квітня 1986 р. В Інституті архівознавства НБУВ представлено особові фонди вчених, які входили до першого складу утвореної вже 3 травня Оперативної комісії АН УРСР та Президії АН УРСР, що невдовзі стала постійною комісією Академії з питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Зокрема, особові архіви академіків Б. Є. Патона, Ф. С. Бабичева,

В. Г. Бар'яхтара, А. М. Гродзинського, К. М. Ситника, де відклалися документи, що містять відомості про участь співробітників і науковців українських академічних установ у першочергових заходах із подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (рис. 1).



Рис. 1. Академік А. П. Шпак під час перебування у Чорнобильській зоні відчуження. 1986 р. Джерело: ІА НБУВ. Ф. 396. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 3

До вирішення ж проблем, які виникли після аварії на ЧАЕС, долучилися представники 42 наукових установ Академії. Влітку 1986 р. у 30-кілометровій зоні радіоактивного забруднення навколо

Чорнобиля, периметр якої сягав 223,5 км і яка незабаром отримала статус Чорнобильської зони відчуження, працювали понад пів тисячі співробітників Академії, а в різні роки у вирішенні проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської аварії, взяли участь близько 2000 співробітників НАН України, серед них – понад 550 науковців [1, с. 148; 2, с. 73].

В архівних фондах відклалися світлини, на яких зафіксовано участь керівників і провідних учених української Академії, зокрема, президента АН УРСР Б. Є. Патона, академіків В. Г. Бар'яхтара², А. П. Шпака³ та інших науковців, у заходах з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи (рис. 2).



Рис. 2. Академіки Б. Є. Патон і В. Г. Бар'яхтар під час перебування на Чорнобильській АЕС. 1986 р. Джерело: ІА НБУВ. Ф. 35. Оп. 3. Спр. 135. Арк. 2

² Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 35. Оп. 3. Спр. 135. Арк. 2.

³ Там само. Ф. 396. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 3.

Багато зусиль до ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС доклав академік В. Г. Бар'яхтар, який у 1986–1988 рр. був заступником голови комісії АН УРСР з Чорнобильської проблеми, а протягом 1989–1998 рр. її очолював. Водночас з 1993 по 1995 рр. він був головою комісії з ядерної політики, а від 1995 р. – позаштатним радником при Президенті України⁴. Вчений узяв активну участь у роботі Міжнародної координаційної ради країн Європейської Співдружності з проблем зменшення наслідків аварії на ЧАЕС, був членом науково-технічної ради Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, головою комісії з проблем Чорнобиля НАН України. У його особовому архіві відклався маршрутний лист із переліком завдань Урядової комісії, АН УРСР і керівництва ЧАЕС за травень – грудень 1986 р., за організацію виконання яких він відповідав як директор Інституту металофізики й академік-секретар Відділення фізики і астрономії Академії.

Відповідно до маршрутного листа протягом 1986 р. працівники Академії під керівництвом В. Г. Бар'яхтара виконували такі роботи: у травні – дистанційний вимір температурних полів 4-го блока ЧАЕС з борту гелікоптера в денний та нічний час, відбір рослинних та ґрунтових проб у різних ділянках «Рудого лісу» та різних мікрорайонах м. Прип'ять, фотозйомка в ультрафіолетовій частині спектра (з борту гелікоптера) розподілу викидів радіоактивних матеріалів у розвалі 4-го блока ЧАЕС та його машинного залу, дозиметричний контроль рівнів радіації у 4-му блоці ЧАЕС, передача даних до Урядової комісії, підготовка телеметричного каналу; у червні – вимірювання радіаційного фону, відбір проб та складання карти радіоактивного забруднення окремих мікрорайонів м. Прип'ять, передача даних до Урядової комісії; у липні – вимірювання інтенсивності вертикального підйому радіонуклідів у м. Прип'ять та на проммайданчику ЧАЕС; у вересні – контроль результатів дезактивації м. Прип'ять, проведення наради з обговоренням результатів дезактивації м. Прип'ять; у жовтні – складання комп'ютерної мапи радіаційної ситуації у м. Прип'ять; у листопаді – проведення робіт з

⁴ Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

об'єктом «Укриття»; у грудні – закладання зразків мікроелектронних приладів у приміщення № 213 4-го блока ЧАЕС (рис. 3). Крім того, упродовж жовтня–грудня 1986 р. В. Г. Бар'яхтар мав керувати штабом АН УРСР і взяти участь у роботі експедиції з вивчення пилоперенесення та прогнозування протипаводкових заходів навесні 1987 р. в Зоні ЧАЕС ⁵.

Велику роботу з організації та проведення досліджень щодо впливу радіаційного забруднення на живу природу виконали науковці Відділення загальної біології АН УРСР, зокрема академік А. М. Гродзинський, члени-кореспонденти АН Д. М. Гродзинський, Г. Г. Полікарпов, доктори біологічних наук М. І. Кузьменко, М. Г. Ількун, Ю. О. Кутлахмедов та ін. Вчені-біологи взяли активну участь у роботі комісії зі складання аналітичних записок із прогнозами щодо стану води, сільськогосподарських угідь, міських зелених насаджень та екологічної обстановки загалом. В академічних установах Відділення переглянули тематику досліджень, щоб пріоритет отримали ті, що спрямовані на ліквідацію наслідків аварії на ЧАЕС ⁶.

У особовому архівному фонді академіка А. М. Гродзинського містяться пропозиції щодо дезактивації, консервації та біологічної рекультивації ділянки «Рудого лісу» в районі ЧАЕС, підписані академіком-секретарем Відділення загальної біології АН УРСР А. М. Гродзинським як уповноваженим української Академії та іншими науковцями ⁷.

Провівши радіохімічне визначення плутонію в ґрунтах 5-сантиметрового шару та деяких рослинах, вчені Відділення загальної біології АН УРСР виявили цей елемент на території, що далеко виходила за межі 30-кілометрової Зони відчуження. Плутоній та інші трансуранові елементи стали об'єктами спостереження за програмою радіоекологічного моніторингу ⁸.

Неодноразово в перші тижні після Чорнобильської аварії до м. Прип'ять на ЧАЕС, до м. Чорнобиль та інших місць

⁵ Там само. Спр. 65. 6 арк.

⁶ Там само. Ф. 170. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 1–10.

⁸ Там само. Ф. 170. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 8.

30-кілометрової зони виїжджав директор Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР, дійсний член і віцепрезидент Академії К. М. Ситник⁹. Свої враження від перебування у Чорнобильській зоні, думки та пропозиції щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи він висловив в інтерв'ю, опублікованому в газеті «Юманіте» 27 жовтня 1986 р. під назвою «Курс на весну»¹⁰.

К. М. Ситник наголосив, що після Чорнобильської аварії вчені України усіх напрямів науки про життя і про Землю свої зусилля зосередили на ретельному вивченні можливих наслідків зараження для флори, фауни та навколишнього середовища, а 30-кілометрова Зона навколо Чорнобиля для фахівців у галузі навколишнього середовища стала великою лабораторією. У своєму інтерв'ю він окреслив нагальні завдання, які постали перед українськими науковцями у зв'язку з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС узимку–навесні 1987 р. Так, геологів і фахівців з гідрографії турбувало, що з таненням снігу радіоактивно заражені частинки верхнього шару ґрунту можуть потрапити до річок, які впадають у Дніпро, а отже необхідно було підняти берегову кромку шляхом створення безперервної греблі. Водночас існувала й небезпека забруднення підземних вод. Деякі ґрунти природним шляхом утримували на поверхні радіоактивні речовини, інші необхідно було піддати обробці, тому науковці здійснювали пошук речовин для вирішення цієї проблеми. Оскільки весна – шлюбний період у тварин і навесні розпочинається вегетаційний цикл у рослин, у 1987 р. – першому після аварії, зоологи та ботаніки створювали контрольні зони для проведення спостережень за можливими мутаціями та фізичною деформацією.

На переконання К. М. Ситника, вчені були зобов'язані зробити з Чорнобильської трагедії всі можливі з наукового погляду висновки. Він вважав, що дуже мало фізики і ботаніки займалися проблемами майбутніх джерел енергії, а також зазначив: «Якби людство виділило на дослідження сонячної енергії стільки ж коштів, скільки було витрачено на оволодіння атомною енергією, я думаю, що ми могли б вирішити багато проблем. Необхідно, щоб людство досягло

⁹ Там само. Арк. 13.

¹⁰ Там само. Арк. 4–6.

забезпечення себе чистою та надійною в екологічному відношенні енергією»¹¹.

Думки про причини аварії на ЧАЕС, завдану шкоду довкіллю та трагічні наслідки, а також висновки щодо їх ліквідації містяться у низці інших інтерв'ю із фондів ІА НБУВ, зокрема, міністра атомної енергетики СРСР 1986–1989 рр. М. Ф. Луконіна «Урок назавжди»¹², академіка Д. М. Гродзинського «Чорнобильська катастрофа на все життя залишиться з нами»¹³, головного інженера Рівненської АЕС Н. Д. Твердовської «Захист... від некомпетентності»¹⁴ та ін.

У особовому архіві К. М. Ситника відкладалася аналітична записка «Чорнобильська катастрофа та її екологічні наслідки: оцінки, прогнози, концепції», у якій аварія на ЧАЕС за своїми масштабами і завданими збитками оцінювалася як найбільша аварія в історії використання атомної енергії та прирівнювалася до глобальної катастрофи, всі наслідки якої неможливо спрогнозувати. Викиди внаслідок аварії радіоактивних речовин у навколишнє середовище призвели до забруднення 76,1 тис. кв. км, на яких мешкало понад 3 млн осіб. В Україні радіоактивного забруднення зазнали Житомирська, Київська, Рівненська, Чернігівська, Черкаська та Вінницька області.

Навесні – влітку 1986 р. із небезпечної Зони було евакуйовано 116 тис. осіб, проведено велику роботу щодо захисту водойм від радіоактивного забруднення при змиванні радіонуклідів з навколишньої суші, а також зведено комплекс спеціальних гідротехнічних споруд, пастки, що ускладнювали пересування радіоактивних мулів.

У роботах з ліквідації наслідків на ЧАЕС виділено такі етапи.

Перший (квітень – травень 1986 р.) – попередня оцінка масштабу катастрофи та радіаційного стану; вжиття заходів щодо запобігання мимовільним ланцюговій реакції та радіоактивним викидам із пошкодженого реактора; виявлення районів, що зазнали радіоактивного забруднення; евакуація населення та сільськогосподарських тварин із 30-кілометрової зони.

¹¹ Там само.

¹² Там само. Арк. 11

¹³ Там само. Арк. 30.

¹⁴ Там само. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 15.

Другий (літо 1986 р. – 1987 р.) – картування забруднених територій; будівництво об'єкта «Укриття» («Саркофаг»); дезактиваційні роботи на промисловому майданчику атомної електростанції; поновлення експлуатації енергоблоків №№ 1, 2, 3 ЧАЕС; реалізація заходів щодо захисту водних ресурсів від радіаційного забруднення; дезактивація населених пунктів; проведення наукових досліджень; здійснення спеціальних заходів на сільськогосподарських угіддях.

Третій (1988 р. і далі) – стабілізація радіаційного стану в 30-кілометровій зоні та на інших територіях, проведення дозиметричного контролю; підвищення безпеки об'єкта.

Згідно з прогнозами, велика активність радіонуклідів, викинутих із зруйнованого реактора ЧАЕС, створюватимуть особливі екологічні умови для всього живого на великих територіях протягом дуже тривалого часу. Головним наслідком радіоекологічної дії стане нескінченна міграція в біосфері осаду радіонуклідів на поверхні Землі, переважним переносником яких стануть мікроорганізми, рослини та тварини. Паралельно з такими переносами розвиватимуться геохімічні процеси, головними проявами яких стануть змив і перенесення радіонуклідів зі стоками або фільтраційними водами, вітровий підйом аерозолів в атмосферу, взаємодія речовин ґрунту, водойм і повітря з радіонуклідами. Все це вимагало поглиблення наукових знань про стан радіонуклідів у природі, про їх біогеохімічний колообіг, що дало б змогу визначати рівень опромінювання населення та здійснювати реальні кроки для запобігання накопиченню доз, загрозливих для здоров'я людей. Нагальним стало проведення у Зоні відчуження ЧАЕС комплексу робіт, пов'язаних із забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки об'єктів на її території, переробкою та захороненням радіоактивних відходів і запобіганням поширенню радіоактивності за межі цієї Зони.

Комплексні роботи з уточнення радіаційної обстановки, вивчення напрямів перенесення радіоактивних речовин, складання прогнозів щодо зміни радіоактивного забруднення різних середовищ, вироблення відповідних рекомендацій мали проводитися у взаємодії зі Всесвітньою метеорологічною організацією та Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ). Міжнародні організації мали сприяти і в експертному оцінюванні радіаційного стану з викорис-

танням сучасних високочутливих засобів радіаційного контролю, зокрема пересувних ¹⁵.

Враховуючи важливість і складність ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і необхідність запобігання повторенню аналогічної катастрофи, з метою забезпечення науково обґрунтованого підходу до вирішення проблем радіаційного захисту у вересні 1990 р. створюється Комісія радіаційного захисту населення України (далі – НКРЗУ) на чолі з доктором біологічних наук, академіком Д. М. Гродзинським, який в Інституті клітинної біології та генетичної інженерії НАН України завідував відділом біофізики та клітинної біології.

За рішенням НКРЗУ було проведено опитування провідних українських вчених з метою з'ясування їхньої думки щодо подальшого розвитку ядерної енергетики та радіаційного захисту в Україні, у якому взяли участь 39 академіків, 6 членів-кореспондентів і 9 професорів, діяльність яких була дотична до цієї проблеми. На запитання анкети відповіли 31 академік, 5 членів-кореспондентів і 9 професорів, а саме: академіки О. М. Алимов, В. Г. Бар'яхтар, М. С. Бродін, З. А. Бутенко, І. М. Вишневський, Є. Г. Гончарук, І. М. Карп, П. С. Кислий, П. Г. Костюк, В. П. Кухар, І. І. Лукінов, Г. Х. Мацука, В. В. Немошкаленко, О. Ф. Немець, Ф. Д. Овчаренко, Г. Г. Полікарпов, В. Д. Походенко, В. Г. Пінчук, В. Д. Романенко, К. М. Ситник, В. І. Скок, В. І. Скурихін, В. В. Смірнов, Е. В. Соботович, О. О. Сзинов, В. С. Стогній, К. С. Терновий, В. В. Фролькіс, А. К. Шидловський, М. Ф. Шуба, Я. С. Яцків; члени-кореспонденти І. М. Гудков, А. О. Морозов, В. М. Синельников, М. Д. Тронько, Л. І. Францевич; професори О. А. Бугай, Г. М. Коваль, Ю. О. Кутламмедов, Л. П. Кіндзельський, К. Є. Махорін, М. І. Омелянець, Л. А. Пиріг, А. Ю. Романенко, А. М. Сердюк.

У відповідях на запитання анкети НКРЗУ науковці розставили пріоритети у питаннях розвитку ядерної енергетики та радіаційного захисту в Україні. Зокрема, щодо прийняття законодавчих і нормативних актів, які стосувалися цих питань, наголосили, що передусім необхідно враховувати концепцію розвитку промисловості

¹⁵ Там само. Ф. 170. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 31–39.

України, далі – концепцію енергетичних потреб країни, а потім вже – концепцію розвитку ядерної енергетики України. На їхню думку, при плануванні подальшого розвитку ядерної енергетики в Україні обов'язково треба враховувати й вплив соціально-психологічного фактору, що створився після аварії на ЧАЕС. А загалом переважна більшість провідних українських учених висловилися негативно щодо подовження експлуатації ЧАЕС та розвитку ядерної енергетики в Україні ¹⁶.

Спочатку проблемами Зони відчуження опікувалося Науково-виробниче об'єднання (далі – НВО) «Прип'ять». Протягом 1991–1992 рр. на базі його Науково-технічного центру був створений Чорнобильський центр міжнародних досліджень, який внаслідок низки трансформацій у середині 1990-х років отримав назву «Чорнобильський державний науково-технічний центр міжнародних досліджень» (далі – ЧоНЦМД). Він складався з 5 відділів, а у його розпорядженні перебувало 10 науково-дослідних лабораторій, облаштованих сучасною вимірювальною апаратурою, яку надали країни, що брали участь у міжнародних дослідницьких проєктах, а також полігони, розміщені у Зоні відчуження ЧАЕС. Розташування ЧоНЦМД безпосередньо у Зоні відчуження давало змогу об'єднувати та координувати проведення досліджень з оцінки радіобіологічних і радіоекологічних ефектів на високих рівнях забруднення радіонуклідами зі швидким отриманням результатів науковими установами, які брали участь у вирішенні проблем з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. У ЧоНЦМД проводилися дослідження, які мали комплексний характер і були спрямовані на вивчення безпосереднього та опосередкованого впливу радіонуклідного забруднення на всі основні елементи екосистеми, у тому числі й на людину ¹⁷.

Спільно з українськими вченими у Центрі в Зоні відчуження працювали зарубіжні науковці, зокрема італійські, ірландські, німецькі, британські фахівці, які лише упродовж 1992–1995 рр. по лінії Європейського співтовариства провели науково-дослідні роботи за вісьмома міжнародними проєктами. ЧоНЦМД співпрацював зі Шведським інститутом радіаційного захисту, Лабораторією ядерної

¹⁶ Там само. Арк. 22–24 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 41–42.

фізики Янінського університету (Греція), хімічним факультетом університету Барселони (Іспанія), Японським інститутом ядерних досліджень, Саванно-Ріверською екологічною лабораторією (США) та багатьма іншими іноземними науковими установами і центрами [2, с. 98].

У 2000 р. на базі ЧоНЦМД і Державного науково-виробничого підприємства регіонального моніторингу навколишнього середовища і дозиметричного контролю «РАДЕК» створили Державне спеціалізоване науково-виробниче підприємство «Чорнобильський радіоекологічний центр» (далі – ДСНВП «Екоцентр»). У особових фондах провідних українських вчених відклалися документи, які розкривають боротьбу науковців за можливість проведення досліджень у Зоні відчуження та збереження ДСНВП «Екоцентр»¹⁸, коли на початку 2003 р. постало питання про його реорганізацію та передачу Всеукраїнському науково-дослідному інституту цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Це було викликано браком коштів і системним недофінансуванням наукових досліджень у Зоні відчуження, особливо тих, що були спрямовані на вивчення небезпеки більш віддалених наслідків аварії¹⁹.

За таких обставин до керівництва української держави листами звернулися академіки НАН України, директор Інституту магнетизму НАН України В. Г. Бар'яхтар, голова Національної комісії радіаційного захисту населення України при Верховній Раді України Д. М. Гродзинський, голова Міжвідомчої наукової ради з проблем поводження з радіоактивними відходами, директор Інституту радіогеохімії навколишнього середовища МНС і НАН України Е. В. Соботович, заступник голови Науково-координаційної ради з питань надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, директор Науково-інженерного центру радіогідрогеоекологічних досліджень при Президії НАН України В. М. Шестопалов, доктор біологічних наук, народний депутат України К. М. Ситник та десятки інших науковців, які закликали відкласти реорганізацію ДСНВП «Екоцентр», бо це мало негативно

¹⁸ Там само. Спр. 78. Арк. 41–53 ; Там само. Спр. 151.

¹⁹ Там само. Спр. 78. Арк. 50 ; Там само. Спр. 151. Арк. 12–13.

вплинути на наукові дослідження з проблем ліквідації радіоекологічних наслідків Чорнобильської катастрофи, які проводилися в Зоні відчуження ЧАЕС ²⁰.

Аргументуючи доцільність та необхідність наукового супроводу при мінімізації та вирішенні проблем, спричинених наслідками Чорнобильської катастрофи, провідні українські вчені наголосили на нагальних наукових дослідженнях у Зоні відчуження, а саме на потребі:

- наукового обґрунтування заходів, спрямованих на зменшення вносу радіонуклідів із Зони відчуження під час паводків, що загрожувало радіоактивному забрудненню вод р. Дніпро, які мільйони людей використовують для питних потреб;

- оптимізації системи моніторингу в Зоні відчуження з метою вивчення закономірностей змін і надійності природних бар'єрних властивостей Зони, що затримують більшу частину мігруючих радіонуклідів;

- проведення комплексу наукових досліджень, спрямованих на реабілітацію забруднених територій Зони відчуження та повернення їх до сфери господарського використання;

- вивчення об'єктів з великим скупченням міграційно активних радіонуклідів (об'єкт «Укриття»), з-під яких витікають забруднені підземні води з високим вмістом радіонуклідів, з метою запобігання цьому небезпечному процесу;

- організації наукового супроводу для вирішення проблеми поводження з радіоактивними відходами в Зоні відчуження, у питаннях паспортизації наявних сховищ, пошуків і розвідки ділянок для будівництва сховища високоактивних відходів у глибоких геологічних відкладах;

- постійного наукового моніторингу змін рослинного і тваринного світу у Зоні відчуження з метою запобігання виникненню епідемій;

- дослідження радіобіологічних процесів, що відбуваються в Зоні відчуження, для розробки прогнозів віддалених наслідків хронічного опромінення цілих популяцій;

- проведення постійного наукового і регламентного моніторингу

²⁰ Там само. Спр. 78. Арк. 50–51 зв. ; Там само. Спр. 151. Арк. 2.

та цільових наукових досліджень у Зоні відчуження з метою підготовки законодавчого та нормативного забезпечення питань з ліквідації радіоекологічних наслідків аварії на ЧАЕС ²¹.

Завдяки зверненням українських вчених вдалося відтермінувати реорганізацію ДСНВП «Екоцентр», яка все ж розпочалася у 2010 р. А від 2016 р. в Чорнобилі діє Державне спеціалізоване підприємство «Екоцентр», яке здійснює радіаційно-екологічний моніторинг навколишнього природного середовища, проводить науково-аналітичні та дослідницькі роботи, бере участь у міжнародному співробітництві з провідними профільними науковими світовими установами тощо [4].

Результати дослідження причин аварії на ЧАЕС, аналіз наслідків Чорнобильської катастрофи, пропозиції та діяльність з їх ліквідації й мінімізації знайшли відображення у наукових працях провідних українських учених. Зокрема, в архівному фонді видатного дослідника в галузі гігієни та санітарії, дійсного члена Академії медичних наук України і НАН України Є. Г. Гончарука зберігаються наукові праці з екологічних проблем радіоактивного забруднення біосфери, у яких розкрито внесок у ліквідацію наслідків аварії на ЧАЕС вчених Українського державного медичного університету імені О. О. Богомольця (з 1995 р. – Національний медичний університет імені О. О. Богомольця). Є. Г. Гончарук був ректором університету протягом 1984–2003 рр. Під його керівництвом впроваджено новий напрям наукових досліджень – «Медичні аспекти охорони навколишнього середовища та вплив іонізуючої радіації на здоров'я населення» ²².

Серед документів особового архіву Є. Г. Гончарука відклалися праця «Експериментальне обґрунтування заходів щодо профілактики поєднаної дії агрохімікатів та іонізуючого випромінювання», підготовлена вченим у співавторстві з університетськими колегами за результатами вивчення основних ланок патогенезу поєднаної дії малих доз іонізуючого випромінювання й пріоритетних хімічних забруднювачів ґрунту та наукове обґрунтування підходів до профі-

²¹ Там само. Спр. 78. Арк. 50–51 зв.

²² Там само. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 50. С. 29.

лактики негативних наслідків їхньої дії на здоров'я населення, що постраждало внаслідок аварії на ЧАЕС ²³.

Проблеми участі селян, які переселилися з Чорнобильської зони, у земельній реформі і приватизації майна, що відбувалася в Україні у першій половині 1990-х років, висвітлюють наукові праці українського економіста-аграрника, члена-кореспондента НАН України і дійсного члена Національної академії аграрних наук України О. М. Онищенко. У своїх розвідках учений пропонував, аби під час земельної реформи не виникла соціальна напруженість між корінними жителями і переселенцями, надавати селянам-переселенцям з Чорнобильської зони ділянки з резервного фонду землі. Крім того, дати селянам, які до переселення працювали в колгоспах, додаткові майнові сертифікати на приватизацію державного майна ²⁴.

Привертають увагу подяки, дипломи, почесні грамоти, посвідчення до відзнак, якими нагороджено українських вчених за діяльність з ліквідації та мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи. Зокрема в особовому фонді видатного українського хіміка-органіка, академіка Ф. С. Бабишева зберігається подяка від Урядової комісії за активну участь у роботах з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, яку вчений отримав 1 листопада 1986 р. у м. Чорнобиль ²⁵.

Аналіз текстів документів про нагороди українських вчених дає змогу відобразити великий та багатогранний внесок науковців у вирішення проблем, дотичних до Чорнобильської трагедії. Характерними в цьому плані є документи, якими нагороджено академіка В. Г. Бар'яхтара: грамоти від Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи за значний особистий внесок у становлення та розвиток наукових досліджень щодо проблеми ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (1998), за значний внесок у наукове вирішення проблем мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи (1998) ²⁶; почесні грамоти від Українського ядерного товариства за активну діяльність та організаційну підтримку Україн-

²³ Там само. Спр. 55. 4 арк.

²⁴ Там само. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 19 ; Там само. Спр. 23.

²⁵ Там само. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 57.

²⁶ Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 18.

ського ядерного товариства (1998) ²⁷, від Президії НАН України за участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, особистий внесок у вирішення проблем забезпечення національної безпеки в екологічній сфері, наукове дослідження матеріальної й духовної культури радіоактивно забруднених зон Українського Полісся (2016) ²⁸ (рис. 3); диплом від Організації Об'єднаних Націй за вагомий внесок у виконанні міжнародних Чорнобильських програм і соціальний захист потерпілих верств населення від наслідків ядерних випробувань та утвердження високих стандартів в ім'я добробуту України (2016) ²⁹ (рис. 4) тощо.



Рис. 3. Почесна грамота Президії НАН України, якою нагороджено академіка В. Г. Бар'яхтара за участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. 2016 р. Джерело: ІА НБУВ. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1

Додамо також і те, що В. Г. Бар'яхтар був нагороджений пам'ятним знаком міського голови м. Славутич «За особистий внесок у розвиток

²⁷ Там само. Спр. 19.

²⁸ Там само. Спр. 53. Арк. 1.

²⁹ Там само. Спр. 54. Арк. 1.

міста» (2000)³⁰, нагрудним знаком «Почесний працівник атомної енергетики» ДП НАЕК «Енергоатом» (2010)³¹, мав сертифікат асоціації «Лікарі Чорнобиля»³².



Рис. 4. Диплом Організації Об'єднаних Націй, яким нагородили В. Г. Бар'яхтара за вагомий внесок у виконанні міжнародних Чорнобильських програм і соціальний захист потерпілих верств населення від наслідків ядерних випробувань та утвердження високих стандартів в ім'я добробуту України. 2016 р.

Джерело: ІА НБУВ. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 1

³⁰ Там само. Спр. 21. Арк. 1.

³¹ Там само. Спр. 44. Арк. 1.

³² Там само. Спр. 64. Арк. 1.

Серед біографічних документів в архівах учених містяться посвідчення учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС ³³ (рис. 5).



Рис. 5. Посвідчення № 1 учасника ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, видане академіку НАН України Б. Б. Тимофєєву. 6 серпня 1990 р.
Джерело: ІА НБУВ. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1

Висновки. В особових архівних фондах провідних українських вчених в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського відклався значний комплекс документів, вивчення яких дає змогу розширити знання про участь співробітників і науковців Національної академії наук України у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та їх діяльність з мінімізації наслідків цієї катастрофи. У документах в архівах академіків НАН України Б. Є. Патона, Ф. С. Бабичева, В. Г. Бар'яхтара, А. М. Гродзинського, К. М. Ситника та інших вчених, які входили до складу Оперативної та Постійно діючої комісії при Президії НАН України з питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, висвітлено активну участь працівників українських академічних установ у першочергових заходах із подолання наслідків Чорнобильської трагедії. Результати наукових досліджень, аналітичні записки, пропозиції, наукові праці, відповіді на анкети, підготовлені українськими вченими, містять інформацію про причини аварії на ЧАЕС, стан і динаміку радіоактивного забруднення навколишнього середовища, завдану шкоду

³³ Там само. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 71 ; Ф. 170. Оп. 2. Спр. 47 ; Ф. 322. Оп. 1. Спр. 105 ; Ф. 396. Оп. 1. Спр. 77 ; Ф. 488. Оп. 1. Спр. 9.

довкіллю, висновки і рекомендації щодо ліквідації наслідків аварії, відображають жертвні зусилля та системну багаторічну діяльність вчених НАН України у співпраці з науковцями Європи та світу щодо вирішення проблем, спричинених аварією на Чорнобильській АЕС.

Список бібліографічних посилань

1. Барановська Н. П. Про деякі аспекти участі науковців НАН України в мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи. Український історичний журнал. 2009. № 3. С. 147–157.
2. Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 254 с.
3. Барановская Н. П. Испытание Чернобылем : монография. Киев : Юстиниан, 2016. 296 с.
4. Державне спеціалізоване підприємство «Екоцентр». URL: <https://eco-centre.com.ua/about-us> (дата звернення: 25.08.2025).
5. Малиновский Б. Н. Академия наук Украины в дни Чернобыльской трагедии. Киев : Укртелеком, 2001. 111 с.
6. Национальная академия наук Украины. 1918–2008 : к 90-летию со дня основания / глав. ред. Б. Е. Патон. Киев : Изд-во КММ, 2008. 670 с.

References

1. Baranovska, N. P. (2009). Pro deiaki aspekty uchasti naukovtsiv NAN Ukrainy v minimizatsii naslidkiv Chornobylskoi katastrofy [On some aspects of the participation of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine in minimizing the consequences of the Chernobyl disaster]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 147-157 [in Ukrainian].
2. Baranovska, N. (2011). Chornobylska trahediia. Narysy z istoriï [The Chernobyl Tragedy. Essays on History]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Baranovskaja, N. P. (2016). Ispitanie Chernobylem [The Chernobyl Challenge]. Kiev [in Russian].
4. Derzhavne spetsializovane pidpriemstvo “Ekotsentr” [State Specialized Enterprise “Ecocenter”]. Retrieved August 25, 2025, from <https://eco-centre.com.ua/about-us>

5. Malinovskij, B. N. (2001). Akademija nauk Ukrainy v dni Chernobylskoj tragedii [The Academy of Sciences of Ukraine during the Chernobyl tragedy]. Kiev : Ukrtelekom [in Russian].

6. Paton, B. Ye. (Ed.). (2008). Natsionalnaja akademija nauk Ukrainy. 1918-2008 : k 90-letiju so dnja osnovanija [National Academy of Sciences of Ukraine. 1918-2008: 90th Anniversary of its Founding]. Kiev [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.09.2025.

Andrii Shapoval,

Dr. Sci. (History), Senior Researcher,
Director of the Institute of Archival Studies,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
62 Volodymyrska St., Kyiv 01033, Ukraine
e-mail: shai196@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1188-5142>
Scopus Author ID: 57224568766

Iryna Kirzhaieva,

Research Associate,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
62 Volodymyrska St., Kyiv 01033, Ukraine
E-mail: irkir@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0147-8711>

Anzhela Maistrenko,

PhD (History), Senior Researcher,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
62 Volodymyrska St., Kyiv 01033, Ukraine
e-mail: a_maistrenko@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1303-9214>

Ukrainian Scientists' Participation in the Mitigation of Chernobyl Nuclear Disaster Consequences and Recovery (on Archive Documents)

The purpose of the article was to review documents regarding the participation of Ukrainian scientists in the mitigation of the consequences of the Chernobyl nuclear power plant accident. The documents are part of the Ukrainian scientists' personal collections which are kept at the Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Based on the

analysis of this archival resource, activities of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine in the liquidation of the Chernobyl accident and its consequences, are highlighted. The methodology of the study is based on the application of the principles of historicism, comprehensiveness, complexity; source, archival, chronological, comparative, biographical, and prosopographic research methods were used. The scientific novelty of the article is in the very fact that archival documents from the personal collections of the Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine which help to reveal the participation of Ukrainian scientists in the liquidation of the Chernobyl accident and its aftermath, have been introduced into scientific circulation. The presented documents were analyzed as a source basis for reflecting the activities of employees and scientists of the NAS of Ukraine in eliminating the consequences of the Chernobyl disaster. Conclusions. In the personal archival collections of leading Ukrainian scientists at the Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, a significant set of documents has been deposited, their study allows us to expand our knowledge about the participation of employees and scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine in the liquidation of the accident at the Chernobyl NPP and their activities to minimize the consequences of this disaster. Documents in the personal archives of academicians of the NAS of Ukraine B. E. Paton, F. S. Babychev, V. G. Baryakhtar, A. M. Grodzynskyi, K. M. Sytnyk and other scientists who were members of the Operational and Permanent Commissions of the Presidium of the NAS of Ukraine on the liquidation of the consequences of the Chernobyl accident, highlight the active participation of employees of Ukrainian academic institutions in priority measures to overcome the consequences of the Chernobyl tragedy. The results of scientific research, analytical notes, proposals, scientific papers, and responses to questionnaires prepared by Ukrainian scientists contain information about the causes of the Chernobyl accident, the state, dynamics, and prospects of radioactive contamination of the environment, the damage caused to the environment, and the tragic consequences, conclusions, and recommendations for their elimination. They reflect the selfless efforts and systematic, long-term activities of scientists of the NAS of Ukraine in cooperation with scientists from Europe and the world to eliminate the consequences and solve the problems that arose as a result of the Chernobyl accident.

Keywords: Chernobyl nuclear power plant accident, archival documents, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.